

40) Մատենադարան «Անահիտ»-ի 1. Անարոյ Ֆրանս. Եպիկուրի պարտեզը (հատուածներ), Թարգմանեց Ա. Զ. Ֆարիզ, 1901 թ. Գինը 1 ֆրանկ:

Պարիզում հրատարակուող «Անահիտ» ամսեայ հանդէսը իր բաժանորդներից նրանց, որոնք երրորդ տարուան բաժանորդագիրը վճարած են, ձրիաբար ուղարկում է յիշած գիրքը, ինչպէս և Ալֆրէդ Դը Վինէի «Քերթուածները», որ շուտով լոյս կը տեսնի: Անկասկած, կարելի է ողջունել՝ ֆրանսիական գրականութիւնից ընտիր երկասիրութիւնների հայերէն թարգմանութեան միտքը, սակայն, մեզ թւում է, որ այդ սերիաներին պէտք էր կցել, իբրև առաջաբան, մի տեսութիւն ֆրանսիական արդի գրական հոսանքների մասին. այն ժամանակ աւելի կըրթիչ ազդեցութիւն կ'ունենային այդ հրատարակութիւնները և իրարից անջատ, անկապ, պատահական հատուածների ընտելութիւն չէին կրի:

Անատոլ Ֆրանսի «Եպիկուրի պարտեզ»ի մէջ հատուածները այնպիսի տպաւորութիւն են թողնում, որ կարծես դուք յանկարծ մտել էք ֆրանսիական մի բարձր սալօն, ուր խօսում են զանազան փիլիսոփայական, հասարակական և գիտական հարցերի մասին սալօնական նրբաճաշակութեամբ և թեթեւութեամբ. դուք չը գիտէք խօսակցութեան սկիզբը, շատ բան միայն հարևանի ակնարկով է շօշափուած. զգում էք որ խօսողը աշխատում է որքան կարելի է գեղեցիկ ձևերի մէջ ամփոփել իր թըռուցիկ մտքերը... Այդ սալօնական խօսակցութիւններից հազիւ թէ շատ բան ուսանի հայ ընթերցողը. նրան հարկաւոր են այժմ ոչ գրական քաղցրեղէններ, չ բիսկվիտներ, այլ աւելի սննդաբար և պարզ մտաւոր կերակուր: Ֆրանսիական գրականութեան մէջ պէտք է ընտրել և թարգմանել աւելի հիմնական, տեղական գին ունեցող երկեր:

Գալով թարգմանական լեզուին, պէտք է խոստովանել որ նա գողտրիկ է և կարողացել է արեմտեան հայերէնով արտայայտել հեղինակի նուրբ, թեթեւ և գեղեցիկ ոճը:

Լ. Ս.

41) Н. В. КРЕНИЦЫНЪ, „Восточный вопросъ на почвѣ его исторіи и политикѣ“, С. Петербургъ, 1900, 118 стр. цѣна 1 руб.—н. Գ. Կրենիցին. «Արեւելեան հարցը իր պատմութեան և քաղաքականութեան տեսակէտից», Պետերբուրգ, 1900 թ. 118 էր. գինը 1 ռ.:

Մարդկային կեանքը գոյութեան կռուի մի անվերջ շղթայ

է. Ազգեր և ժողովուրդներ անդադար մըցում են միմեանց հետ, անողոք կռիւ են մղում բնութեան դէմ, որպէս զի բարւոյն իրանց վիճակը, հասնեն տենչալի ապագային: Նրանցից իւրաքանչիւրը մի որոշ դեր է խաղում այդ կռում, մի որոշ հետք է թողնում համաշխարհային կեանքում: Դժբախտաբար կան ազգեր, որոնք այլ և այլ հանգամանքների ազդեցութեան տակ իրանց ստոր բնազդը, աւերիչ հակումները ծայրայեղութեան հասցնելով, կատարեալ պատուհաս են դառնում հարկանների համար, միմիայն չարիք են պատճառում համայն մարդկութեանը:

Ահա այդպիսի ազգերի թուին են պատկանում թիւրքերը, որոնց ամբողջ պատմութիւնը ընթացել է հրի և սրի ու արեան գետերի միջով:

Թիւրքիայի ամբողջ անցեալը մեզ բերում է այն եղրակահրէքեան, որ նա սկզբից մինչև վերջը եղել է մի պատերազմական բանակ *), որ հրով և սրով հիմնել է իր գոյութիւնը, հրով և սրով հասել հզօրութեան և նոյն միջոցով ենթարկուել քայքայման: Բնականից աւարառու և աւաղակաբարոյ թիւրքերը, իսլամն ընդունելով, աւելի կոպտացան, ազատութիւն տուին իրանց գաղանային հակումներին, անգուսպ կրքերին:

— Թիւրքերը, ասում է անմահ Գլադստօն **), նման չեն ոչ Հնդկաստանի հեզ մահմեդականներին, ոչ Սիրիայի ասպետ-սալադիներին և ոչ էլ Սպանիայի քաղաքակիրթ մարերին: Եւրոպա ոտք դնելու օրից նրանք ներկայացնում են մի ահարկուտիպ, որ բացասում է այն ամենը, ինչ որ մարդկային է: Նրանք ուր որ մտել են, այնտեղ թողել են արիւնշաղախ լայն հետքեր, ուր որ հաստատել են իրանց տիրապետութիւնը, այնտեղ անհետացրել են քաղաքակրթութիւնը: Նրանց կառավարութիւնը միշտ հիմնուած է եղել ոչ թէ օրէնքի, այլ բռնակալութեան վրայ... Այո, Թիւրքիան եղել է զինուորական հզօր ոյժ, որից մի ժամանակ վտանգի է ենթարկուել ամբողջ Եւրոպան»...

Սակայն այդ հզօրութիւնը հէնց սկզբից եղել է արտաքին, անհիմն և միայն մի շարք բարեբաստիկ հանգամանքներից առաջացած:

Իբրև ապացոյց բաւական է մի թեթև ակնարկ ձգել դէպի անցեալը, բաւական է պատկերացնել Թիւրքիայի նուաճած ազգերի սօցիալական և քաղաքական կազմն ու ոյժը: XII—XIII

*) Ferrero Il Militarismo, Milano 1898.

**) „Волгар. ужасы и восточн. вопр.“ В. Гладстона — стр. 9—10.

դարաշրջանում թէ Փոքր-Ասիան, թէ Բալկանեան թերակղզին արդէն քայքայուած մահամերձ դրութեան մէջ էին և ընականաբար հէնց առաջին հարուածից պիտի խոնարհուէին թշնամու առաջ, պիտի ընդունէին իսլամի լուծը: Ուրեմն զարմանալու ոչինչ չը կայ որ Թիւրքիան այդպիսի հեշտութեամբ ու արագութեամբ տիրեց այդ երկիրներին:

Կրկնում ենք, այդտեղ մեծ դեր կատարողը բարեյաջող հանգամանքներն էին և ոչ իսկական ոյժը: Ի հարկէ հնարագէտ խելքը, նպատակայարմար միջոցներից օգտուելով, կարող էր արտաքին հզօրութիւնը դարձնել և ներքին—հիմնաւոր, բայց Ալլահն այլ կերպ էր տնօրինել...

Տիրապետելով լայնածաւալ և բերրի երկիրներ, նուաճելով բազմացեղ ու բազմադասն ազգերի, Օսմանեան պետութիւնը չաշխատեց կուլտուրական միջոցներով կարգաւորել իր գործերը՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներ չինել, գործարաններ հիմնել, երկրի բերքերը շահագործել, հպատակների վիճակը բարելոքել, ուսում և կրթութիւն տարածել *): Նա ընդհակառակը իրան զէնք ընտրեց կոպիտ ոյժն ու բռնակալութիւնը: Թիւրքերը, իբրև պատերազմող—տիրող տարր, ապրել են մեծ մասամբ «բայաների» հաշուով, շարունակ անձնատուր են եղել ծուլութեան, յետամնացութեան: Քրիստոնեայ հպատակներն են եղել երկրի մշակողը, արդիւնագործութեան ու վաճառականութեան զարգացնողը, պետութեան տնտեսական հիմքը պահպանողը: Անվերջ մրցման, անընդհատ տոկունութեան շնորհիւ դրանք ընականաբար եղել են կուլտուրայէս աւելի բարձր քան մահմեդականները: Սակայն օրէցօր աճող բռնակալութիւնը, կառավարիչ դասակարգի կամայականութիւնը, երկրի սիստեմատիքաբար անբերրիանալը և ընդհանրապէս կեանքի ու գոյքի կատարեալ անապահովութիւնը քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան թշուառութիւնը հասցրել են գազաթնակէտին և տեղի տուել մի շարք ազատամբութիւնների. իսկ այդ իրողութիւնը մեծ պետութիւնների այլ և այլ միտումների հետ միացած առաջացրել է «Արևելեան հարցը»—այդ անլուծելի «Գորդեան հանգուցը»:

Վերոյիշեալ գրքի հեղինակը—պ. Կրենիցին արևելեան հարցի սկիզբը համարում է 1453 թ. մայիսի 29-ը, այսինքն

*) ձիշտ է, այժմ Թիւրքիայում կան մի քանի բարձրագոյն, 140 միջնակարգ (որոնցից 12 գիմնադիա—Սուլթանիէ միկթէրի և 118 ըէալ-դալը.—միկթէրի բուժղիէ) և բազմաթիւ տարրական դպրոցներ (իբդիթայէ միկթէրի), բայց գրանք ողորմելի պատկեր են ներկայացնում իրանց անանդած առարկաների և դաստատութեան ձևով: Ամեն տեղ թաղաւորում է Ղուրանի ոգին:

այն օրը, երբ թիւրքերը Կ. Պօլսի տէրը դարձան: Նրա կարծիքով այդ հարցի հիմքը կրօնական տարբերութիւնն էր: Ռուսները յոյների հաւատակիցն էին, ուստի և պիտի պաշտպանէին նրանց չահերը: Բացի դրանից 1472 թ. Մեծ Իշխան Իօհանն III-ը ամուսնացաւ յունաց թագաւորազն Սօֆիայի հետ և այդ օրուածնից ուստաց վեհապետները թիւրքահպատակ քրիստոնեաների հովանաւորը դարձան և սկսեցին միջամտել թիւրքիայի գործերին:

Պ. Կրենիցին մանրամասն կերպով նկարագրում է Ռուսաստանի կառարած դերը արեւելեան հարցում, նրա քաղաքական յարաբերութիւնները թիւրքիայի հետ և մղած պատերազմներն ու ձեռք բերած հետևանքները:

Դժբախտաբար նա այդ հարցերն այն աստիճան միակողմանի է չօչափում, որ ընթերցողն ակամայից գալիս է այն եզրակացութեան, թէ արեւելեան հարցը գոյութիւն ունի՝ միայն Ռուսաստանի և թիւրքիայի համար, թէ միւս մեծ պետութիւնները չէզոք կամ երկրորդական դեր են խաղացել, թէ ապագայում էլ միայն Ռուսաստանը պիտի լուծէ այդ հարցը:

Սակայն հեղինակի թէ գլխաւոր հայեցակէտը և թէ եզրակացութիւնները միանգամայն սխալ են: Ահա թէ ինչու. արեւելեան հարցի գլխաւոր հիմքը ոչ թէ կրօնական կամ ազգային տարբերութիւնն է, այլ տնտեսական-սոցիալական գործօնները, ինչպէս արդէն նկատեցինք վերևում: Եթէ թիւրքիան լինէր քաղաքակիրթ պետութիւն, եթէ նրա հպատակներն ունենային կեանքի և դոյքի ապահովութիւն, եթէ նրանք ազատ լինէին գաղանային հալածանքներից ու բռնութիւններից, այն ժամանակ կրօնական գործօնը ոչ մի դեր չէր կարող կատարել և արեւելեան հարցն էլ գոյութիւն չէր ստանայ:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի եզրակացութիւններին, կարելի է միայն այսքանը նկատել. ճիշտ է, Ռուսաստանն է եղել արեւելեան հարցում գլխաւոր դեր խաղացողը, ճիշտ է, նրա զինուորների արիւնն է ներկել թիւրքիայի դաշտ ու լեռները, նրա միջամտութիւնն է նպաստել յոյների, սերբերի, սև լեռնացիների ու բուլղարների ազատութիւն ձեռք բերելուն, բայց երբէք չը պէտք է մոռանալ որ այդտեղ նշանաւոր դեր են խաղացել նաև Անգլիան, Ֆրանսիան և Գերմանիան, ուստի դրանց մասին էլ խօսելն անհրաժեշտ էր:

Բացի դրանից արեւելեան հարցը լուսաբանելու համար հարկաւոր է քննել թիւրքիայի ներքին-սոցիալական կեանքը, նրա հպատակ ազգերի կարիքներն ու պահանջները, որ միանգամայն բաց է թողնուած պ. Կրենիցինի գրքում:

Առանց դրան միանգամայն աննպատակալարմար է վճիռներ տալը, առաջարկութիւններ անելը, որովհետեւ դրանք միշտ էլ կարող են սխալմանքներ ու թիւրիմացութիւններ առաջացնել և մնալ միայն «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Եւ իսկապէս մինչև օրս այդպիսի քանի առաջարկութիւններ են եղել. Բ. Դուռը քանիքանի խոստումներ է տուել Եւրոպային. սուլթանները իրենց գեղեցիկ բարենորոգումներ են հրատարակել... Իրագործուել են, երկրի դրութիւնը փոխուել է արդեօք... Ոչ: Ընդհակառակը թիւրքիայի կազմը հետզհետէ աւելի ու աւելի է քայքայուել, թիւրքահպատակների վիճակը աւելի է վատթարացել: Միայն քսան տարուայ ընթացքում (1854—75) նա քսան անգամ արտաքին փոխառութիւն է արել *): 1875 թ. նրա պարտքն էր 995,000,000 ո., 1897 թ.—1,064,372,370 ո. իսկ անցեալ 1900 թ.—4,100,000,000 ֆրանկ: Այդպէս ուրեմն թիւրքիայի պարտքերը տարէց տարի աւելանցել են:

Հապա ռւր են գնում մեծաքանակ հարկերը, ինչ են լինում լայնատարած երկրի բերքերը: Ահա թէ ուր.—Սուլթանը, տունիքում խիստ հսկողութեամբ պահպանելով Սանջաղի շերիֆը (նուիրական դրօշակ, որով Մահմէդն առաջնորդեց ամբոխին դէպի Մեկկա), Օմարի յալթական դրօշակը և Խրիսայի շերիֆը (Մահմէդի վերարկուն), իրան համարում է Մահմէդի յաջորդ—խալամի խալիֆ: Իբրև մի բաղամախլիօն համայնքի կրօնական աշխարհական պետ, նա ապրում է իր կոչմանը վայել չուրով և չոպլութեամբ: Նա տարեկան մօտ 50,000,000 ո. ծախսում է միայն իր հարէմում, ուր ապրում են 1,500 հոգի (Սուլթանի կանանց թիւը հասնում է 300-ի) **):

Դրա վրայ աւելացրէք լրտեսների (տարեկան 30,000,000 ո.) զօրքի ***): վրայ ծախսածը, փաշաների և միւս պաշտօնեաների կատարած բազմազան տեղի և անտեղի ծախսերը, ի նկատի ունեցէք հարկահանութեան կամայական ձևը և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թիւրքիայի անանկութեան պատճառները:

Նա XVII դարից մտել է անգորութեան շրջանը: Նրա ներքին և արտաքին քայքայումը դեռ չարունակուում է: Իբրև

*) Юрій Казі Бекъ: „Современная Турція“.

**) R. Stein: „Abdul Hamid, seine Familie, sein Hofstaat“. 1901.

***) Թիւրքիայի զօրքի թիւը խաղաղ ժամանակ հասարար է 182,000-ի —1,183 թնդանօթով, իսկ պատերազմի ժամանակ 610,000—1,512 թնդանօթով:

ապացոյց բաւական է յիշել Թիւրքահայաստանի և Մակեդոնիայի արիւնահեղ դէպքերը, Արաբիայի մերթ ընդ մերթ կըրկընուող ապստամբութիւնները, «երիտաւարդ Թիւրքերի» խլրտուումը, Իզուր է վրդովուած իսլամի խալիֆը, ապարդիւն է Թիւրք հայրենասէրների ջանքն ու ճիգը, Գործերի բնական ընթացքը, Ղուրանի աւերիչ ոգին հէնց սկզբից Թիւրքիային դէպի կորուստ—քայքայում էին տանում և այժմ արդէն ուշ է այդ պատմական հոսանքի առաջն առնելը:

Եթէ Թերթենք պատմութեան էջերը, կը նկատենք որ երբ բազմանում են մի որ և է զինուորական պետութեան կործանման յատկանիշները, այն ժամանակ իշխող-տիրապետող դասակարգն աւելայնում է բռնութիւններն ու խտութիւնները. բայց այդ խառնուսիկ միջոցը միշտ էլ ապարդիւն է մնացել և ընդհակառակը արագացրել է կործանման պրօցէսը: Այժմ նոյն երեոյթը նկատուած է Թիւրքիայում:

«Հիւանդ մարդը» որքան սաստկացնում է իր անգթութիւնները, որքան յաճախ է կրկնել տալիս կոտորածները, այնքան շատ խառնակութիւններ ու գժտութիւններ է առաջացնում և զրանով իր վիճակը վատթարացնում: Համեմատուցէք այժմեան և նախկին Թիւրքիան: Ո՛րքան փոքրացել են նրա սահմանները: Նրանից բաժանուել են՝ Վենզրիան, Տրանսիլվանիան, Կրօացիան, Բեսարաբիան, Յունաստանը, Սերբիան, Ղարաղաղը, Բումինիան, Բուլղարիան, Ալժիրը, Թունիսը, Կիպրոսը, Լիբանանը և Կրէտէն ինքնավարութիւն են ստացել:

Այն Թիւրքիան, որ մի ժամանակ սարսափի մէջ էր պահում ամբողջ Եւրոպան, այսօր ստիպուած է ամեն մի քայլափոխում մեծ պետութիւնների հրահանգով շարժուել, նրանց անհամաձայնութիւնից օգտնուել, հարցեր ձգձգելով, խոստումները չիրագործելով: Կարող է արդեօք այդպիսի արհեստական գոյութիւնը երկար տևել...

Այդ հարցին պատասխանել—կը նշանակէ տալ ամբողջ «Արևելեան հարցի» լուծումը, որովհետև զրանից է կախուած Թիւրքիայի «լինել-չը լինելու» խնդիրը:

Ինչպէս յայտնի է, մինչև օրս շատ է գրուել ու խօսուել այդ չարաբաստիկ հարցի մասին, շատ հեղինակաւոր մարդիկ (օրինակ Գլադստօն, պրօֆ. Կոմարովսկի, տնտեսագէտ Էմիլ-դը-Լաւելէ, Սօլովեօվ և այլն)—յայտնել են իրանց կարծիքը: Այժմ զրանց վրայ աւելանում է մի նոր կարծիք—պ. Կրենիցինի կարծիքը:

Վերջինս պատկանում է ուսաց բարձր զինուորական շրջանին, ուստի և նրա կարծիքը մի առանձին հետաքրքրութիւն

է ներկայացնում, Նա իր գրքի վերջում քննադատում է Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը արեւելեան հարցում և գալիս է այն եզրակացութեան, որ այդ քաղաքականութիւնը սխալ ուղղութիւն է ունեցել, ուստի և հանդիպել է արգելքների Եւրոպայի կողմից, Ռուսաց գործիչները միշտ աշխատել են մեծ-մեծ ծրագիրներ կազմել (օր. Պատեօմկինի, գրաֆ Կապօղիստրիայի, Զուբովի ծրագիրները)։ Իսկ այդ հանգամանքը երկուզ է ազդել Եւրոպայի վրայ, Եւրոպական պետութիւնները ամեն կերպ աշխատել են զսպել Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումները և դրանով դանդաղեցրել են արեւելեան հարցի լուծումը։

Նրա կարծիքով արեւելեան հարցը վերջնականապէս լուծելու համար հարկաւոր է Բալկանեան պետութիւններից կազմել մի դաշնակցութիւն և Պօլիսը դարձնել այդ դաշնակցութեան մայրաքաղաքը։

Զրանցքների վերահսկողութիւնը պէտք է յանձնել Ռուսաստանին և Բալկանեան դաշնակցութեան։ Իսկ թէ ինչ է լինելու թիւրքահպատակների վիճակը—այդ մասին հեղինակը ոչինչ չի ասում. միայն հայերի մասին նկատում է, թէ նրանց պէտք է վերջնել Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ։ Բոլորից վերջը Կրօսլինը եզրակացնում է, թէ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է Ղարսը երկաթուղու ցանցերով միացնել կենտրոնական Ռուսաստանի հետ և ուժեղացնել Սև ծովի նաւատորմը, որովհետև միայն արիւնահեղ պատերազմը կարող է վերջնականապէս լուծել արեւելեան հարցը...

Ե. Թ.

42) Dr. Ernst Friedrich: „Handels und Produktenkarte von Kleinasien“. Halle, verlag G. Sternkopf.—Դր երեսու Յրիդրիս. „Փոքր-Ասիայի առևտրական և արդիւնաբերական քարտէզը“ Հալլէ հրատ. Ք. Շտերնկօպֆի:

Եւրոպական կապիտալիզմը, շարունակ աճելով, միշտ կարիք է զգում նոր վաճառանոցների։ Սակայն առանց հիմնական ուսումնասիրութեան չափազանց դժուար է մի որ և է երկրի հետ առևտրական յարաբերութիւն ունենալ, դժուար է համապատասխան չափով միջերջներ արտահանել ու ներմուծել։

Ահա հէնց այդ տեսակէտից շատ մեծ արժէք ունեն առևտրական արդիւնաբերական քարտէզներն առհասարակ։

Ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիներում Փոքր-Ասիան Եւրոպայի յատուկ ուշադրութեան առարկան է դարձել։ Պետու-